

Bibó István megjegyzései az « Európai napló »-ról

Sorozatunk 3. és 5. számában — 1979 nyarán és késő őszén — kisebb technikai kihagyásokkal, de úgyszólván teljes terjedelemben közöltük Bíró* Péter Romániában élő magyar politikai gondolkodó napló formában készült fejtegetéseit a kelet-európai viszonyokról és azok lehetséges változásairól (l. Európai Napló I és II).

Mint azóta kiderült, ez a munka kéziratos formában Bibó Istvánhoz is eljutott, röviddel halála előtt. Bibó, aki ekkor már kórházban volt, a terjedelmes fejtegetést érdeklődéssel olvasta, és — szokása szerint — megjegyzésekkel látta el. E jegyzeteket címzettjük — a napló szerzője — röviddel ezelőtt eljuttatta hozzánk. Annál is szívesebben közöljük őket, mert az « Európai Napló » egyes kitételei annakidején heves vitát váltottak ki szerkesztőségünkön belül és kívül. Bibó István, mint annyiszor, ezúttal is helyükre teszi a dolgokat.

Bibó technikai kritikája annyiban tárgyaltalan, hogy az általa kifogásolt ismétlések (stb.) a nyomtatott közlésben már nem fordulnak elő. De nem lett volna helyénvaló, hogy Bibó István e posztumusz írását bármilyen okból megnyírjáljuk.

Másfelől Bibó egy olyan passzust is bírál az « Európai Napló »-ban, amely a Magyar Füzetekben annak idején nem jelenhetett meg, ugyanis a nekünk megküldött kéziratban nem szerepelt. Ezt a passzust Bíró Péter szívességből csatolta a Bibó-jegyzethez, s így most azt is közöljük.

A mű egészen komoly jelentőségű. Nagy erénye, hogy a demokratizálódás, a politikai és gazdasági hatalomkoncentrációk felszámolása, az örendelkezési jog és függetlenség biztosítása mint egy töről fakadó, közös nevezőre hozandó programok jelentkeznek benne, melyeket nem annyira nem lehet, mint inkább nem szabad kilátástalannak tekinteni, bármekkora erők álljanak is velük szemben. Nagyon jelentős, ahogy a nyugati és keleti konzervatív hatalmoknak a státus quóhoz való helyenként gyilkos ragaszkodását értékeli, ami adott esetben nemcsak etno-, hanem szabályos genocidumok agyonhallgatásához vezet.

Megbecsülést érdemel a mű egyenes hangvétele, pártosza, becsületes haragja. Nem szabad azonban túlzásba vinni ezt az indulatot, és valami feltételezett egységes Gonosz ellen harcolni, mert hiszen a különböző eltorzult ideológiák mind egy-egy feltételezett Gonosz elleni ádáz harcból születtek meg és váltak ilyené. Az « eszme következetes végigvitele », a hatalmi akarat és az alantas érdek az a három torzító tényező, amely a legjobb programot is értelmetlenné és kegyetlenné képes tenni. Nagyon helyes az, ahogy a mű a hézagmentes rendszerekre való törekvést kárhóztatja. Nem is annyira az ítéletek határozottságát, mint inkább a keserű indulatát enyhíteném, és arra mutatnék rá, hogy a különböző eltorzult ideológiák (sztálinizmus, ortodox kapitalizmus, stb.) mélyén rejtőző érvényes magot hogyan torzították el a fenti tényezők, és nem szorítkoznék annak kiemelésére, hogy ezek az ideológiák az általuk hivatkozott eszménnyel szöges ellentétben vannak. Nagyon helyes annak ismételt bemutatása konkrét összefüggésekben is, hogy ezek az egymással látványos harcot vívó torz eszmerendszerek egymást erősítik. (Ami nem akadályozza, hogy háborút robbanthatnak ki könnyen egymással.)

A naplóformának sok előnye, de sok buktatója is van. Akár a mű végleges formája is lehet: ha Montaigne-nek sikerült, másnak is sikerülhet: felment a szilárd logikai vázú tartalomjegyzék alól, és egy csomó dolog elmondása alól, amit a logikai váz megkíván, de igazában nem döntő mondanivalók. Viszont veszélyes a túlzott naplóforma,

a konkrét dátumokhoz, pillanatnyi események mérlegeléséhez, alkalmi olvasmányok feletti bosszankodásokhoz való kapcsolódás: ha mégoly fontos gondolatok kifejezésére adnak is alkalmat (mint pl. a francia választások); a gondolatok általános érvényét kell növelni és a csak átfutólag érvényes elmefuttatásokat elhagyni. Egyáltalán, ha ez a kötetlen forma végleges formává válik, akkor a legfontosabb a gondolatmeneteknek minden ballaszttól való megkönnyebbitése, melyek közül néhányra a következőkben rámutatok. Végül: nem szabad azt hinnünk, hogy a kötetlen forma, mely felmentést ad a szigorú logikai váz alól, teljes szabadságot engedne az egymásután tekintetében. Ellenkezőleg, az olvasót itt is kézen fogva kell vezetnie a szerzőnek, s ez éppen azért nehéz, de érdekes feladat, mert nincs logikai rendszer. Azért az előző gondolat után a következő gondolatnak az előzmények, előfeltételek és asszociációk vonalán, ha nem is rendszer szerint, de értelmesen kell következnie, és fogékony befogadóra találnia.

Ballasztnak érzem a túl mulékony események kommentálása és nem eléggé tipikus értelmetlenségek cáfolata mellett a túl határozott jóslatokat is: ezek későbbi be nem válása még intelligens olvasóban is a mű egészének hitelére hat vissza, okosabb hát rámutatni más esetleges lehetőségekre, vagy ahogyan a mű is teszi egy helyen, a teljesen valószínűtlennek a lehetőségére is. A joggal kipellegézett, nyomasztóan egyhangú tömjénező szövegek mennyiségét is csökkenteni kellene: egy helyen közölni őket, csak a legjellemzőbbeket, és az egy alkalomra szólók közül legfeljebb három-négy reprezentatívabbat.

Lehet, hogy a szakmabeli gazdasági dolgokhoz való hozzá nem értésem okozza, de számomra a mű gazdasági-statisztikai adatai nem adtak hozzá lényegeset a gondolatok meggyőző erejéhez. De megjegyzem azt is, anélkül, hogy a szakszerű hozzászólás igényével lépnek e tekintetben fel, hogy a műben legtöbbször idézett gazdasági adat, a növekedési százalék mutató-értéke a mai válság tanulságainak fényében legalábbis kétséges, még kevésbé mernék ezek alapján bármit is jósolni. Úgy érzem — hangsúlyozom, hogy csak érzem —, hogy ezeket a mutatókat,

hacsak nem valami kiáltó összefüggést jeleznek, szintén a ballasztok közé lehet sorolni.

Örömmel állapítottam meg, hogy ebben a műben alig van nyoma annak a német idealista-egzisztencialista frazeológiának, melyet a szerző filozófiai műveiben hitelesen és becsületesen, de a gondolatközlés közvetlenségét súlyosan akadályozó módon használt. Csak néhány oldalon van valamennyi egzisztencialista történetfilozófiai gondolatmenet arról, hogy mely népeknek van történelmük, melyeknek nincs. Én ezeket elhagynám, mert úgy vélem, alig visznek előre egy olyan gondolatmenetet, mely konkrét cselekedetek, követelmények, programok jelenével, értékelésével és eshetőségeivel foglalkozik.

Terminológiai szempontból nem találok szerencsésnek a konzervatív radikalizmus kifejezést, bár nem vitásan olyant jelöl, amit szükséges megjelölni, s aminek jelölésére a fasizmus túl szűk. Azért nem szerencsés, mert konzervatív és radikális kifejezések legcélszerűbben egymás diametris ellentéteiként határozhatók meg, mint két szembenálló alapvető cselekvéstani attitűd a politikában, így nehéz őket egy fogalomra egyesíteni. Jobbnak találok a reakciós radikalizmus vagy retrográd radikalizmus kifejezést. Elég reménytelenül törtém a fejemet a societé civile magyar visszaadásán (polgárok társadalma, szabad polgárok társadalma??), csupán az vigasztalt, hogy ez — tudtommal — csak a magyar és német nyelvben probléma.

Most következik néhány konkrét tartalmi állásfoglalás kritikája, ami a mű egészének értékét nem érinti.

All az, hogy 56 gyengeségének egyik tényezője volt az előkészítés és a kiformált ellenzékiesség hiánya. De szerencsésebb körülmények között ugyanez lehetett volna egyik legnagyobb értéke is. Talán a francia forradalom óta nem volt forradalom, melynél az azóta annyiszor lesajnált spontaneitás ekkora szerepet játszott volna, s ahol ennyire nem volt jelen a hatalom átvételére ugrásra kész politikai garnitúra. (Nem beszélnek persze azokról a restaurációs erőkről, melyek szívesen ugrottak volna, csak éppen a forradalom harci és szellemi erőivel nem volt semmi kapcsolatuk.) S ez a spontaneitás megbökkentő

módon pozitív előjelűen értelmes és józan volt. Mindig némi intellektuális szkepszissel fogadtam a felkelt nép csodálatos szellemi és erkölcsi képességeiről szóló, kissé romantikusnak érzett elmeséltatásokat, s most szégyenkezve kellett megállapítanom, hogy van ilyen. Ennek egészen konkrét adalékait tudom, főleg azt, hogy a legkülönbözőbb irányokban elfogult, fanatikus, közepes értelmű vagy bátorságú emberekből hogyan hozta ki ez a fordulat a legjobbat.

A zsidó asszimiláció elakadásának és a kommunizmusban jelentkezett aránylag nagyfokú zsidó részvételnek az összefüggéséről szóló gondolatmenetet egészében tévesnek és túlhaladottnak látom. Magam is azt hittem akkor, hogy 44 rettenetes élménye után az asszimiláció tudatos és tüntető nem vállalása következik. Ha ez így lett volna, akkor egy nagyon erős cionista hullám lett volna a következő lépés. Ehelyett az asszimilációs szándék megerősödése következett, s ez benne volt még azokban a cselekedetekben is, melyeket a barátságtalan környezet tisztán hatalmi vagy elégtételszerzési motívumokkal magyarázott, többek között a kommunista pártba való belépésben is. Ebben része lehetett a rendkívül erős magyarországi asszimilációs hagyománynak éppen úgy, mint annak a törekvésnek, hogy legalább az utódok ebből az életveszélyes közösségi helyzetből megszabaduljanak. Tudatosan keresett vegyes házasságok, az utódoknak zsidó származásról való fel nem világosítása is ennek a tünetei voltak. Én ezt a gondolatmenetet ebben a formában kihagynám, ez a téma sokkal árnyaltabb és megértőbb tárgyalást kíván, így csak támadási felületet ad.¹

A bulgáriai macedónoknak az agyonhallgatott kisebbségek közé való sorolása megkérdőjelezhető. Macedón nemzetiségről egészen a balkán-háborúig nem tudott senki, ők maguk a legkevésbé: az e néven szereplő területet mind történetileg, mind etnikailag nagyobb részben bolgárnak, kisebb, északi részében szerbnek, déli részében görögnek tudták. Az etnikai határok köztudomásúak voltak, ezt az szabta meg, hogy hol tartott fenn a bolgár egyház, hol a szerb és hol a görög egyház anyanyelvű iskolákat. A san-stefanói béke, melyet azóta is nagy nosz-

talgiával emlegetnek a bolgárok, lényegében ezeknek a határoknak felelt meg. A balkáni háború előkészületei során az e területen csak kisebb mértékben érdekelt szerbek megnyerése céljából ígértek nekik némi részesedést Macedóniából, ez aztán a bolgárok vereségével végződő második balkáni háború eredményeképpen Macedónia túlnyomó részének Szerbiához való kerülését eredményezte, amit még további területtel fokozott az első világháború. Az ezt követő időben a királyi Jugoszlávia részéről csúnya nemzetiségi elnyomás kezdődött, s ezalatt a bolgár közeletben a macedón menekültek körülbelül azt a szerepet játszották, mint az erdélyi menekültek Magyarországon. A 2. világháború után a federatív Jugoszláviában megalakult a macedón tagállam külön macedón nyelvvel. A nyelvészek dolga megállapítani, hogy van-e valójában macedón nyelv, vagy az csupán egy bolgár nyelvjárás, de érzésem szerint a macedón nemzetiség a mondvacsinált nemzetiségek típusához látszik közelebb állni. Ilyen körülmények között a bulgáriai macedónoknak külön nemzetiséggé való alakulása feltehetően csak kis mértékben indult meg. Jugoszláviában ez a folyamat valószínűleg előrehaladottabb, úgyhogy ezek a macedónok akár itt kötnek ki, akár ott, már nem lesznek meg bizonyos fokú önkormányzat nélkül.

Az a gondolatmenet, mely kifejti a nyugati kereszténység talaján kifejlődött országok és a keleti kereszténység talaján fejlődött országok társadalmi struktúrájának és politikai közszellemének különbségét, jól fejt ki és mélyen-járóbban alapoz meg egy eléggé ismert, de nem eléggé közismert jelenséget. Ezt egy helyen kell kifejteni, minden lényeges mondandót oda koncentrálni, és röviden, minden kiélezett hangsúly nélkül felsorolni azokat az országokat és országrészeket, melyek a keleti félhez tartoznak. Nem szerencsés dolog ezt Romániával kapcsolatban újból és újból elmondani és példázni, és a Bizáncbizánci megjelöléseket állandóan pejoratív értelemben alkalmazni, Sztambulhoz és Kairóhoz való hasonlóságot emlegetni. Ez legérzékenyebb pontjukon, hiúságukon és sznobizmusukon támadja meg őket, régi magyar « kultúrfölény » álláspontot fognak felismerni benne, és félek, hogy nem

is egészen alaptalanul. Ettől a témától a lekezelésnek még a leghalványabb látszatát is távol kell tartani, ehelyett inkább olyan román szerzőket kell keresni és rájuk hivatkozni, akik a keleti kereszténység keretében való felnevelődést az ország társadalmi és szellemi fejlődésének súlyos ballasztjaként értékelik, és tudom, hogy ilyen szerzők vannak. A dáko-román kontinuitás kérdését pedig meg sem említeném, sem az azt tagadó román szerzőre, sem a különböző régészeti bakugrásokra nem utalnék, csupán a nacionalizmus, nemzeti nagyzási mánia néhány önmagáért szóló és másutt is analógiákkal bíró jelenségeire utalnék. A dáko-román ügyben a románok csak akkor fognak a nemzeti józanság útján elindulni, ha mi magyarok leszünk erről az ügyről. Nekünk nem az a dolgunk, hogy a dáko-román kontinuitást kétségbe vonjuk, hanem az, hogy a mögötte lévő motívumot, a századok előtti települési sorrend mai politikai jelentőséggel való felruházását vonjuk kétségbe mint ostobaságot, akár magyarok hivatkoznak rá, akár románok.

¹ [Bíró Péter közlése:] A megfelelő részt Bibó megjegyzésének hatására, a felesleges félreértések elkerülése végett, kihagytam. Minthogy azonban ezek a félreértések amúgy is bekövetkeztek (l. Tamás Gáspár Miklós kritikáját a Magyar Füzetek 6. számában), továbbá hogy Bibó kritikája világosabbá és érthetőbbé váljék, itt közlöm az 1978. ápri. 10.-i dátum alatt szereplő kimaradt gondolatmenetet.

Közhely, hogy az 1948-as fordulat, amely a kommunista pártot a politikai hatalom kizárólagos birokosává tette Magyarországon, a szovjet jelenlét nélkül nem következhetett volna be. Volt és van azonban ennek a fordulatnak és a nyomában kialakuló társadalmi berendezkedésnek egy olyan mellékes, de a sajátos magyar viszonyok között különleges súlyra szert tevő vonatkozása is, amit szinte senki sem mer nyíltan kimondani, és még kevesebben képesek indulatmentesen értelmezni. A zsidóságról van szó, a zsidó származásúaknak a magyaror-

szági kommunista mozgalomban, majd pedig a berendezkedő szocialista politikai és kulturális életben játszott, számarányukhoz mérten aránytalanul nagy szerepéről. Ez vitathatatlan tény, amit minden indulattól mentesen le lehet és le is kell szögezni. Mégpedig olyan tény, aminek nagyon is írható a magyarázata. Világos, hogy a zsidó származásúak nagyarányú részvétele az illegális kommunista mozgalomban a meghatározó ideológiai, meggyőződésbeli tényezőkön túl azzal is magyarázható, hogy ettől az internacionalizmuson alapuló mozgalomtól várták az ő specifikusan hátrányos helyzetük, a velük szembeni faji előítélet megszűnését is. A szövetséges Németország érdekeinek a harmincas évek vérgétől a belpolitikában is egyre inkább engedelmessé váló hivatalos politika, 1944-45-ben pedig a német megszállókat feltétel nélkül kiszolgáló, körülbelül félmillió magyar zsidó kiirtásáért felelős Szálasi-rendszer, valamint a magyar nép, a magyar tömegek passzivitása, ami mellett valósággal eltörpült egyesek bátor segítőkészsége és az írók többségének elvi állásfoglalása, mindez tehát csak elmélyítette a megmaradt magyar zsidóknak, s főként a nyilas-terroret a budapesti gettóban átvészelt fővárosi zsidóságnak azt a meggyőződését, hogy a századvégi és e század eleji békeidők asszimiláció-mámora múlt álom volt csupán, s mivel a magyar nép, a magyar társadalom nem volt képes arra, hogy az ország teljes elfaszálódását, s annak következményeként a zsidóellenes terrort megakadályozza, sőt nem kevés kárörömmel vagy legalábbis közömbösséggel végigszemlélte azt, mindezekért tehát 1945 után a magyar zsidóság számottevő része arra a következtetésre jutott, hogy a magyar *népbe*, a magyar *társadalomba* asszimilálódni nem lehet, illetve nem érdemes, következésképp egyedül lehetséges alternatívaként vagy zsidóságuk nyílt vállalása, vagy minden határozott nemzeti identitás következetes tagadása adódott számukra. Mivel a magyarországi zsidóság nagy részt már elvilágiasodott és tradicionális vallási kötelékei felbomlottak, a negyvenes évek második felében újjáéledő, pontosabban megteremtődő zsidó nemzeti és állami öntudatnak nem sok híve akadt Magyarországon. Annál nagyobb számban *választották* viszont a kommunizmust,

illetve a kommunizmuson keresztüli integrálódás útját, ami az 1948 után kialakuló rendszernek, valamint a Szovjetunió «világmegváltó» szerepének feltétlen elfogadását jelentette, s egyszerűen nemlétezővé vagy legalábbis másodlagossá nyilvánította a magyar népbe, a magyar társadalomba való integrálódásnak a kérdését. Ennek a kizárólagosan ideológiai-politikai asszimilációnak a veszélyeire Bibó István már 1948-ban felhívta a figyelmet a *Zsidókérdés Magyarországon* c. nagy tanulmányában. De ez a tanulmány nemcsak Bibó Istvánnak, hanem a magyar demokráciának is egyik utolsó megnyilatkozása volt, s az elkövetkező harminc évben, mind a mai napig a magyarországi zsidókérdés józan, előítéletmentes megtárgyalása is — annyi más mellett — tabuvá változott.

Bibónak abban feltétlenül igaza van, hogy a kérdés sokkal árnyaltabb tárgyalást kíván. Egy valamire azonban nem figyelt fel: a cionista hullám elmaradása és az asszimilációs szándék megerősödése nemcsak a zsidó nemzeti identitás, hanem bármiféle nemzeti identitás vállalásának a visszautasítást jelentette. A kérdés egyszerűen tabuvá változott — s az ebből fakadó traumát segített feloldani a nem nemzetközpontú kommunista ideológiával való azonosulás. Természetesen sokan voltak olyanok is, akik az asszimilációt nem a nemzeti identitás kérdésének teljes vagy részleges zárójelbe tételével egybekapcsolva vállalták, de talán nem tévedés azt állítani, hogy a többség nem ebbe a kategóriába tartozott. Bibó által kifogásolt gondolatmenetem hiányosságát én inkább abban látom, hogy nem mutat rá a kérdés folyamat jellegére, arra, hogy a történelmi helyzet megváltozásával párhuzamosan ma már az asszimiláció, illetve reszimiláció kérdése is másként vetődik fel, mint 30 vagy akár 20 évvel ezelőtt.

A kérdés mai állásáról részletes tanulmány tudtommal még nem született. De néhány kísérlet már igen. Mindenekelőtt Erdélyi Ágnes Bibó-Emlékkönyvbéli katartikus erejű írására gondolok, amelyben elmondja, hogy a reális, de mégis bura alatti 45-ös győzelem-élmény hogyan szembesült benne a tragikus vereség kollektív élményével, s hogy amikor személyes sorsa egyértelmű választás elé

állította: a kollektivitással való azonosulást választotta. Ez természetesen nem jelenti azt hogy én *csak* ezt az álláspontot tekintem érvényesnek és hitelesnek. Érvényesnek tartom a TGM-ét is, aki — ugyancsak a Bibó-Emlékönyvbeli írásában* — ellenkezőleg azokat a gatlásokat fessegeti, amelyek a magyarországi zsidóságot abban akadályozzák, hogy nyugodt lelkiismerettel azonosulják önmagával. Legfennebb Tamás Gáspár Miklós álláspontjának hitelessége felől vannak némi kételyeim, mert inkább egy újabb szellemi játszma (Wittgenstein) lehetőségét látom benne, mintsem valóságos választást. De ez már kulturális preferenciák kérdése, és nem érinti egy álláspont formális érvényességét. Czeslaw Milosz például meg van győződve a történelem hiábavalóságáról, pontosabban jelentéktelenségéről és haszontalanságáról (« futility » — mondja ő egy *lengyel* újságnak adott interjújában), és erkölcstelennek tartja a «politikai ösztön»-t mert az úgymond «állásfoglalást, kiállást jelent valamelyik oldal mellett», szemben az «apolitikus ösztön»-nel, amely ennek éppen az ellenkezőjét, azaz a különböző felek helyzetébe való beleérzés képességét jelenti. Ugyanakkor a stockholmi ünnepek és fogadások alatt a Szolidaritás jelvényét a kabátja hajtókájára tűzte. (v.ö. Elzbieta Morawiec beszélgetése Czeslaw Milosz-sal *Polityka* 1981.1.17). Nyilvánvaló, hogy vagy a hajtókával, vagy Milosz apolitikus ösztönével valami baj van. Amiből persze nem következik, hogy ne ismernénk el bárkinek azt a jogát, hogy *ne* legyen azonos önmagával.

* Lásd e kötet címadó írását (« Republikánus elmétkedések »), nevezetesen annak 27-29. oldalát. — *A szerk.*